

בין חירות למשבר זהות בעידן פוסטמודרני

במשנת הראי"ה ובהגותו של סארטר

הרב נתנאל אריה

חג הפסח כדגל חרות עולמי

מוטיב החרות בעם ישראל הוא יסוד מוסד לכל התפיסה הרוחנית מאז היציאה ממצרים. יתירה מכך, דומה שאין עוד בעולם חברה דתית המקדשת את החרות כמוטיב בסיסי של גאולת הנפש והאומה כמו עם ישראל. הנצרות מדגישה את שפלות האדם וחוסר יכולתו לגאול את עצמו מכבלי החטא, האסלם מדגישה את גבורת הא-ל וכניעתו המוחלטת של האדם אל מול הכביר.¹ אך אנו מתייחסים לרבש"ע לא רק כעבדים, אף לא רק כבנים, כי אם כאחים תאומים וכרעיה אל הדוד: "אַחְתִּי רַעֲיָתִי יוֹנָתִי תַמְתִּי - רַבִּי יֵנְאִי אִמֵּר תְּאוֹמְתִי כְּבִיכּוֹל לֹא אֲנִי גְדוֹל מִמֶּנָּה וְלֹא הִיא גְדוֹלָה מִמֶּנִּי" (שה"ש רבה, ה).

הראי"ה זצ"ל בפתגמו לחודש ניסן כתב: "יציאת ישראל ממצרים תישאר לעד האביב של העולם כולו" (מגד ירחים, תרע"ד). רוצה לומר, המאורע של יציאת מצרים אינו רק אירוע לאומי ישראלי, המציין את שחרורנו מכבלי משעבדנו, אלא הוא יסוד מכונן ומקור השראה לתנועות שחרור רבות. מאורע שהטביע את חותמו, והטמיע את שאיפת החרות באנושות כולה.

את קריאתו של משה רבנו קרא, לוחם החירות הגדול ומנהיג מאבקם של השחורים בארה"ב נגד האפליה, מרטין לותר קינג, בנאומו המפורסם לפני כרבע מיליון איש: "let my people go". לותר קינג השתמש בסיפור יציאת מצרים כפרפרזה למאבק למען זכויות האדם בארה"ב:

ישנו משהו בנשמה שזועק לחופש. ישנו משהו עמוק עמוק בתוך נפשו של כל אדם שמבקש את ארץ כנען. אנשים אינם יכולים להסתפק במצרים, ובשלב כלשהו הם נעמדים וזועקים להגיע לארץ כנען... אך החירות לעולם אינה ניתנת לאדם באופן וולונטרי ללא מאמץ... היא מושגת בעבודה קשה והיא מושגת בעמל. היא מושגת בשעות של ייאוש ושל אכזבה. זהו הסיפור הארוך של היציאה ממצרים: לפני שתגיעו לכנען יהיה לכם ים סוף לחצות, יהיה את הלב הכבד של פרעה להתעמת איתו, ויהיו הרי הרוע וגבעות הגורל שבמדבר להתמודד עמם. ואפילו כשתגיעו לארץ המובטחת, יש בני ענקים בארץ. מה שיפה זה שיש כמה אנשים שהיו כבר בארץ המובטחת. הם ריגלו שם וקבעו: למרות שיש בני ענקים "עֲלֵה נְעִלָה וְיִרְשָׁנוּ אֹתָהּ כִּי יָכוֹל נוֹכַח לָהּ!" (מרטין לותר קינג, ארצות הברית, 1957).

אעפ"כ אנו ערים לעובדה שדווקא תביעת החופש וחרות היא אחד המוקדים המנטליים המרכזיים הנמצאים בעימות בין החברה המודרנית-ליברלית לחברה היהודית-מסורתית. בחברה מודרנית החופש וזכויות הפרט נתפסים כערכים החשובים ביותר, אך חברה דתית מקדשת את המחויבות. התפיסה הפוסטמודרנית מוחקת כל זהות שורשית של האדם איש או אשה, וגורסת כי האדם יכול וראוי להיות כל מה שהוא רוצה להיות. בעוד שחברה מסורתית טוענת, כי על האדם להיות נאמן לזהות העצמית שטבע בו הבורא. הבה ננסה לבחון את שורשי העימות, לעמוד על השלכותיהם ומשמעותם, ולהתבונן אם יש כאן אך ורק תפיסות מנוגדות או אולי גם מקום להשלמה.

שלח את עמי ויעבדוני

אם נתבונן על מושג החופש והחירות כפי שהתגלה ביציאת מצרים. קל לראות כי כבר במישור העובדתי יציאת מצרים לא הייתה רק סיפור מכונן של שחרור עבדים לחופשי, אלא יציאה רבת ממדים; שחרור עבדים לחופשי, צעידה לעבר קבלת יעוד רוחני במעמד הר סיני, והקמת ממלכה ערכית בארץ המובטחת. מבחינה זו קריאתו של לותר קינג "let my people go" קטועה היא, ואינה משקפת אלא צד אחד של המטבע. הקריאה השלמה אינה: "שֶׁלַח אֶת עַמִּי" אלא: "שֶׁלַח אֶת עַמִּי וְיַעֲבֹדֵנִי" (שמות ט, א).

כיוצ"ב קראו חז"ל בעין בוחנת את פסוקי מתן תורה: "וְהִמְכַתְּבִי מִכְּתָב אֶל־לְהִים הוּא חֵרוֹת עַל הַלְּחֹת" (שמות לב, טז) ודרשו באופן מפתיע לא חרות אלא חרות: "שאינן לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה" (אבות ה, ב). הווי אומר

¹ התכביר (בערבית تكبير) הוא המונח הערבי לביטוי "אללה אכבר". זהו ביטוי ערבי מוסלמי נפוץ, והוא קיים בשימוש בהקשרים רבים, שענינם ביטוי לכוחו של הא-ל, לשם כניעה מפניו.

לא נשלמה חירותנו ביציאה ממצרים אלא בקבלתנו את התורה. כעין זה גם שורר ריה"ל בשירו הידוע: "עבדי הזמן עבדי עבדים הם/ עבד ה' הוא לבדו חופשי/ על כן בבקש כל אנוש חלקו/ חלקי ה' אמרה נפשי".

היציאה ממצרים הייתה כמובן השתחררות מדיכוי ועבדות פיזית, אך גם תהליך ארוך ומורכב של השתחררות מנטלית. תהליך זה היה תהליך בעל היבטים רבים, המתחיל מחשיפת מבטו של האדם ליד ה' הפועלת בכל המרחב. דרך התבגרותו והיותו מסוגל לגלות יחס תובעני כלפי אדוניו: "וַיִּשְׁאַלוּ מִמִּצְרַיִם כְּלִי כֶסֶף וְכֵלֵי זָהָב וְשִׁמְלֹת" (שמות יב, לה) ועד לשיא השחרור בהיותו מסוגל לשחוט את האליל המצרי, ולצבוע את מזוונות ביתו בדמו. זהו תהליך ארוך של השתחררות פנימית, המתחיל בשחרור משעבוד וכפייה, עובר דרך גיבוש אישיותי עצמי, ומסיים בבחירה בייעוד ערכי משמעותי.

חירות חיובית וחירות שלילית

בהגות המודרנית נוהגים לאזכר אבחנה זו שבין שני ממדי החרות בשם ישעיהו ברלין. במאמרו "שני מושגים של חירות", אותו הרצה בקבלת משרת פרופסור באוקספורד (1958), הגדיר זאת כהבדל שבין "חירות חיובית" לבין "חירות שלילית". את החירות השלילית הגדיר כהעדר שעבוד וכפייה וחופש מכל אילוץ חיצוני, ואת החירות החיובית הגדיר כרעיון של מיצוי עצמי והיכולת לבחור באופן משמעותי על מנת לממש את עצמנו, להגשים את ייעודנו. או בניסוח מקוצר וידוע יש כאן אבחנה בין "חירות מ" לבין "החירות ל".²

ברלין שנחשב לאחד מההוגים הליברליים הגדולים של המאה ה-20, והתפרסם במידה רבה גם בזכות אבחנה מעמיקה זו, נולד בריגה כבן למשפחה של חסידי חב"ד. כפי הנראה שורש אבחנתו נעוץ בשורשי גרסת ינקותו, ומעוגן עמוק בתוככי ההגות היהודית הקדומה.

כחמש עשרה שנים קודם לכן, תוך כדי אָמִי השואה, התרחשה בגטו קובנה דרמה אמונית-קיומית עוצמתית, שתועדה ע"י הרב אפרים אושרי בספרו "ממעמקים". הרב אושרי מתאר תפילת שחרית בגטו, בה שליח הציבור היה אומר כדרכו את ברכות השחר, ובהגיעו לברכת "שלא עשני עבד", היה קורא הלה מידי יום בקול מר לרבש"ע:

איך אוכל לומר ברכה זו בשעה שנמצאים אנחנו בעוצר ושבי? איך יוכל עבד נתון למרמס לברך ברכת בן חורין, בשעה שמוט עבדות נתון על צווארו? איך יוכל עבד הנתון למרמס חרפת אנוש, המחסר לחמו ומימיו ומשביעו ראש ולענה, לברך ליוצרו ולומר: "שלא עשני עבד" - הלא לצחוק ולעג יהיה? אין זה אלא שקר, אמירה שאין מאחריה כל כוונת אמת?! כך היה חוזר וזועק מידי יום ביומו, ורבים מן הקהל הצטרפו עמו!

הרב השיב לציבור המתפללים תשובה הלכתית היונקת מהגות עמוקה, בה מתבררת, לגודל האבסורד, משמעות החרות דווקא באותן שעות אפלות. ראשית הביא הרב ראיות קדומות שכוונת ההודאה בברכה זו, אינה עוסקת בחופש מעבדות פיזית, כי אם על החרות הרוחנית הפנימית, והמצפן הפנימי אותו קנינו לעד ביציאת מצרים, עולם ערכי אישי בו אף יד אינה יכולה לשלוט, ואף אדם אינו יכול לשעבד, וסיים את דבריו כך:

לכן אמרתי לשואל, כי חס ושלום להם לבטל ברכה זו... ואדרבה דווקא כעת חובה עלינו לברך ברכה זו. למען יכירו אויבנו ומנדינו, שלמרות שאנו נתונים בידם לעשות בנו כרצונם הרע, בכל זאת אנו רואים את עצמנו ככני חורין הנתונים במצור ובשביה, וקרובה ישועתנו לבוא וגאולתנו להיגלות!

הווי אומר. מעבר לאבחנה שבין חירות חיובית לשלילית, ישנו הבדל עמוק בין שני ממדי חירות; בין חירות חיצונית לבין חירות תודעתית, ובין עבדות פיזית לעבדות מנטלית. ניתן להגביל את החופש האנושי, ולשלוט בגופו, אך חירותו של האדם נמדדת בתודעתו. באופן פרדוקסאלי דווקא במציאות חשוכה, בתוככי התופת והדיכוי, יכולה להתבטא החירות האנושית ביתר שאת, באופן בו מגיב האדם באופן בטוח ומשחרר למציאות העגומה בה הוא נתון!

בין חופש לחירות

בשפה האנגלית כמו בעברית נראה שקיים הבדל בין המינוח חופש למינוח חירות. שימוש במילה האנגלית המקורית Freedom מציין פעמים רבות חופש מכפייה ומכבלים פיזיים ומטפוריים (חופש שלילי), בעוד ששימוש במילה הלטינית Liberty מציין בעיקר חירות לממש ציפיות (חופש חיובי). אך התחקות מעמיקה ורחבה אחר שימושי הביטויים מראה שלמען האמת הבדלים אלו אינם מוחלטים. כפל המילים אינו מבטא בהכרח שוני במשמעות, אלא נעוץ בעיקר במקורם השונה של המילים.³

² ראו עוד ספרו: ארבע מסות על חירות (עברית: יעקב שרת), ת"א תשל"א.

³ המילה Liberty הושאלה מצרפתית במאה ה-14. בצרפתית liberté זה חופש כמו Freedom האנגלי. בלטינית libertas זה חופש, מצבו של האדם החופשי, liber - חופשי. Freedom היא מילה אנגלית שורשית, כלומר ממוצא גרמאני. באנגלית עתיקה freo זה חופשי, פטור, ללא כבלים. וגם אצל ושמח. מקור הדברים במאמרו של מתיו פליימינג (Matthew Flaming), "על סוגים שונים של חופש". ראו בבלוג של הבלשנית תמר גינדין,

מבחינה מילונאית, גם בעברית אנו יכולים למצוא את המילים "חופש" ו"חירות" כמילים מקבילות, המשמשות זו בהגדרתה של זו, אך התחקות אחר השימושים הקדומים של השפה מגלה כי כבר ברבדי השפה הקדומים, ולא רק במאוחרים, יכולים אנו למצוא אבחנה ניכרת וברורה ביניהם.⁴

המילה חופש בהטיותיה השונות מבטאת בעיקר שחרור משעבוד גופני. כגון "שש שנים יעבד ובשבעת יצא לחפשי" (שמות כא, ב) וכן "התר אגדות מוטה ושלח רצוצים חפשים" (ישעיהו נח, ו) ועוד. אך המילה חירות אינה רק המינוח הארמי המקביל לחופש בעברית, כגון: "הוציאנו מעבדות לחירות" וכן "לשנה הבאה... בני חורין" (הגדה), אלא זוהי מילה בשימוש עברי מקראי מוכר וידוע, כגון: "ואת כל חרי יהודה וירושלם" (ירמיה כו, כ) "חרי יהודה" (נחמיה ו, יז) ומשמעותה בן אצולה מורס ברוחו, כגון: "אי לך ארץ שמלכך נער ושריך בבקר יאכלו. אשריך ארץ שמלכך בן חורים". ובהטיית המילה לארמית נתקבל צירוף המילים "בן חורין" בסיומת הנו"ן כידוע. אם כן האטימולוגיה מורה שהביטוי "חופש" מכוון לצד הפיזי חיצוני, ואילו הביטוי "חירות" מכוון לכיוון עליון יותר ערכי ורוחני.⁵

מרן הרב קוק זצ"ל (1865-1935) כמו רבים מהוגי דורו, עסק במקומות רבים מאד במושג החירות. במאמרו "חירותנו" (מאמרי הראי"ה, עמ' 157) כתב גם הוא עשרות שנים קודם לישעיהו ברלין על שני גוונים של חירות, ובעצם אולי על ההבדל שבין חופש לבין חירות:

ההבדל שבין העבד ובן החורין, איננו רק הבדל מעמדי, מה שבמקרה זה הוא משועבד לאחר, וזה הוא בלתי משועבד. אנו יכולים למצוא עבד משכיל שרוחו הוא מלא חירות, ולהיפך, בן חורין שרוחו הוא רוח של עבד. החירות הצביונית היא אותה הרוח הנישאה, שהאדם וכן העם בכללו מתרומם על ידה, להיות נאמן להעצמיות הפנימית שלו, להתכונה הנפשית של צלם א-להים אשר בקרבו, ובתכונה כזאת אפשר לו להרגיש את חייו בתור חיים מגמתיים שהם שווים את ערכם. מה שאין כן בבעל הרוח של העבדות, שלעולם אין תוכן חייו והרגשתו מעורים בתכונתו הנפשית העצמית, כי אם במה שהוא יפה וטוב אצל האחר השולט עליו איזה שליטה שהיא.

הווי אומר שהמושג "עבד" בעיקרו אינו סטטוס כי אם מהות אישיותית! ההבדל בין עבדות לחירות אינו נעוץ ביכולותיו הביצועיות של האדם אלא במהותו. כפי הנראה שונה היא הגדרת ה"חופש" מהגדרת ה"חירות". אדם חופשי הינו אדם שאינו כפוי על ידי גורם חיצוני. חופשי הוא לפעול כרצונו. אך בן חורין הינו אדם החי תוך נאמנות לחפצו הפנימי באופן אמיתי, ואינו נתון לכל שעבוד הכופה את רצונו הפנימי. אותנטיות זו אינה מימוש משאלות לבו של האדם, אלא הינה צמידותו בהופעת חייו לזהותו הרוחנית, כמי שנברא בצלם א-להים!

החירות של סארטר

ז'אן פול סארטר (1905-1980) הוא דמות מפתח בהגות האקזיסטנציאליסטית שצמחה במאה ה-20. ביחס לאמונות הדתיות דעתו הייתה קיצונית. הוא סבר שאמונה בא-להים היא בבחינת שאלה ללא תשובה. ממילא גם אין קיום לכל החוקים הדתיים, שהרי אם אין מקור א-להי גם לא קיימים חוקים א-להיים, והמסקנה המתבקשת מכך היא שגם אין טוב או רע מוחלטים.⁶ הוא הטיל ספק בכל - חוץ משני דברים: האדם קיים וקיומו חופשי. על כן הוא דחק באדם להיות חופשי, לבחור את דרך חייו מתוך אמונתו הפנימית, ולקבל את העובדה שתוצאות מעשיו הן באחריותו הבלעדית.

את שיטתו הרצה במאמר מפורסם שנקרא "אקזיסטנציאליזם הוא הומניזם" (1945). שכתב לאחר מלחמת העולם השנייה, כאשר האנושות חווה שבר גדול: "אין עמוד אש, אין שוטר קוסמי". הוא הניח שהמפתח להבנת ההגות האקזיסטנציאליסטית הוא בקבלת העיקרון כי "הקיום קודם למהות". דהיינו, הקיום האנושי קודם לקבלת משמעות בחיים, המהות האנושית נוצקת ומתהווה ע"י סך בחירותיו של האדם לאורך חייו. סארטר הסביר זאת כך: "האדם קודם למהות פירושו שהאדם ראשית כל קיים, פוגש את עצמו, מפציע בתוך העולם, ורק לאחר מכן הוא מוגדר".⁷ דרך אגב בת זוגו, סימון דה בובואר, טענה בספרה "המין השני" (1949) בדומה לכך אך במשוואה הפוכה: "אישה לא נולדת אישה, אלא נעשית אישה". דהיינו אין מהות נשית, אלא זו הבנייה תרבותית שנכפתה על המין השני ע"י המין הדומיננטי!

מאמרו של סארטר "האקזיסטנציאליזם הוא הומניזם" ספג ביקורת כבדה מכיוונים רבים. הוא הואשם בהובלה לניהיליזם, אנרכיה וחוסר אפשרות לחרוץ משפט, עוד נטען כלפיו כי זוהי תפיסה פסימיסטית מאוד. אלא שסארטר הגיב בצדק ואמר שאם האדם יכול לבחור הכל, ובכל מעשה ומעשה שהוא עושה נמצאת בידו האחריות לכונן מציאות עולמית, הרי הוא יכול לעשות הכל חיובי ולבחור להיות טוב, אז בעצם זה אופטימיזם אדיר! מבחינה מעשית ריאלית אין ספק

⁴ שלא כמו ששיערה גינדין, כי השימוש במילה חרות הוא תעתיק ארמי מאוחר. ראה לעיל הע' 2.

⁵ אצילות לא רק במובן המעמדי, אלא כביטוי לאדם בעל שאר רוח, שמכוח זה מנהיג את עצמו והחברה.

⁶ בשמו: "האתאיזם הוא משימה אכזרית וארוכת טווח. אני סבור שמילאתיה עד תום!..."

⁷ "אקזיסטנציאליזם הוא הומניזם", (תרגום חדש ואחרית דבר: עירן דורפמן), הוצאת כרמל 2014, עמ' 12. ראו עוד גם בדרך ספרותית בספרו "גיל התבונה" (1978) דרך אגב בת זוגו לחיים, סימון דה בובואר, בספרה "המין השני" (1949) טענה בדומה לכך: "אישה לא נולדת אישה, אלא נעשית אישה".

שאובדן מצפן ערכי ובחרנות קיצונית באופציות אינספור גורמת בפועל לפסימיזם, ייאוש ואובדנות. אך מבחינה מהותית אני נוטה להסכים מאד לתגובתו של סארטר.

בין סארטר לראי"ה ובין "מישו" ל"ביצה שהתחפשה"

אם נבקש להגדיר החירות בהגותו של סארטר, ולהשוותה לזו של ראי"ה, נוכל לומר כי הן ממש קוטביות. בעוד שהראי"ה הגדיר את החירות כנאמנות לזהות הפנימית של האדם, סארטר הגדירה כיכולת לכוון ולעצב את זהותנו מחדש באופן תמידי. תפיסת חירות זו של סארטר היא בהחלט עם פוטנציאל של בשורה מפעימה. אדרבא, דווקא התביעה לצמידות לזהות קבועה יכולה להיתפס ככפאנית ואפורה. הבחירה האנושית אצל סארטר היא אינסופית ודינמית ולא שבלונית וקבועה, בעוד שהבחירה אצל ראי"ה הינה לכאורה בעצם רק אימוץ תודעתי, והזדהות עם פרדיגמה ערכית קבועה מראש.

בלא לבטל את בשורתו העוצמתית של סארטר, אומר שיש להיזהר מלטעות במצג שווא והצגה רדודה של הגישה האותנטית. אכן נאמנות לעצמיות הפנימית אינה מימוש כל העולה על לבו של האדם, ויש בה בהחלט מחויבות לאמת עליינה ונצחית, אך אל לנו לשכוח כי זוהי קריאה לאדם שיהיה נאמן בהופעת חייו לזהותו כמי שנברא בצלם א-להים, והארה זו של נשמתו של האדם בהיותו חלק א-לוה ממעל, הרי היא באמת עולם אינסופי. על כך כותב ראי"ה:

כל אדם צריך לדעת, שקרוי הוא לעבוד על פי אופן ההכרה וההרגשה המיוחד שלו, על פי שורש נשמתו, ובעולם זה, הכולל עולמים אין ספורות, ימצא את אוצר חייו. אל יבלבלוהו תוכנים שוטפים אל תוכו מעולמות זרים, שאינו קולטם כהוגן, שאינו מוכשר לאגדם יפה בצרור החיים שלו. אלה העולמות ימצאו תיקונם במקומם, אצל המסוגלים לבנינים ושכלולם. אבל הוא צריך לרכז את חייו בעולמותיו הוא, בעולמות הפנימיים שלו, שהם לו מלאים כל ומקיפים את כל... ובהיותו צועד בדרך חיים בטוחה זו, במסלולו המיוחד, באורח צדיקים המיוחד שלו, ימלא גבורת חיים ועליזות רוחנית, ואור ד' עליו יגלה, מהאות המיוחד שלו בתורה, יצא לו עזו ואורו.⁸

דווקא בהצגת האנושי והמוגבל כבעל עוצמה ללא גבול, וכמי שביכולתו להיות המצפן של עצמו, ולפתח חברה ערכית גבוהה יש מצג שווא ומידה לא מבוטלת של יהירות ונאיביות. לא זו בלבד שבחרנות חסרת גבולות והעדר זהות חותר תחת יסודות הקיום הלאומי, אלא חותר גם תחת יסודות הקיום האנושי הערכי. הרי אנו רואים כיצד בעולם המערבי של ימינו בו אין מסורת ברורה ועוגן ערכי, כוחות השוק מזמינים להיכנס למעגל בלתי נגמר של גרוי ופיתוי, שיש מי שכינה "מכונת העונג הפוסטמודרנית",⁹ כלומר מכניזם משומן המתמחה בפיתוי החברה לקנות ולאכול, לצפות ולשדרג הכל כמה שיותר בגדול, ומבקש לשכנע שביכולתו למכור לנו אושר באמצעים זולים.

צמידותו של האדם לצלם א-להים שבו, התורה קיומה ולימודה אכן תובעים מהאדם קבלת עול וענווה בפני המקור הנצחי של הקיום, אך לא רק שזוהי האמת, אלא שדווקא הכרה זו בשורש נשמתנו כחלק מהאינסוף, היא היא המגלה על עוצמתנו, ויכולתנו להעצים את אישיותנו הפנימית. מבחינה זו נאמנותו של האדם לזהותו פועלת באופן הפוך למשוער, ויכולה לעזור לו לפרוס כנפיים, ודווקא בחרנות אינסופית יכולה פעמים רבות להשאירו מתבוסס במי אפסיים.

אך למען האמת ישנו גם צד שני למטבע. נאמנות לזהות פנימית אינה מן האתגרים הקלים למימוש. פעמים רבות נעצר האדם רחוק מאוד מן המטרה, אינו פורש את כל מוטת כנפי נשמתו, אלא נשאר בבינוניות פשטנית. דווקא הקריאה לאחריות, למימוש עצמי תוך בחינה מתמדת של כל מרחב האופציות עשויה לעזור יותר בהצמחת אישיות ערכית חופשית ומשוערת, בטוחה וראויה לשמה. כדאי לנו מאוד לשאול את עצמנו עד כמה אנחנו באמת חיים פועלים וחושבים באופן משוער ועצמאי, תוך נאמנות עצמית? או שמא פעמים רבות אנו מאמצים שבלונה מחשבתית, התואמת את החברה בה גדלנו, וחיים במרקם 'שבטי' ושטני מחשבותי, אשר רבה בו החקיינות והרוטינה על פני האותנטיות האישית. המציאות של חברה דתית יכולה להביא את האדם השרוי בתוכה להיות כבול, כבוי ושבילוני, בלי יכולת לפרוץ, ובלי יכולת להיות משוער מספיק, על מנת להכיל מחשבות אחרות, ולגלות עולמות רוחניים חדשים. על כן נראה שבמישור הפנימי והנשמתי וודאי צודקים חסידי החירות של "הנאמנות לזהות", אך במישור האישיותי כדאי לאמץ את הגותם של חסידי החירות "מכוננת המציאות".

⁸ מידי שבוע ביום שני מתקיימת בביהמ"ד של "ישיבת הגולן" שיחה כללית, העוסקת בתורת המידות ובנפש האדם, חיזוק בלימוד תורה ועבודת ה'.

⁹ להבדיל משיעורי האמונה העוסקים בעיונים מהותיים וכלליים מתורת מרן הרב וכתבי ראשונים, שיחה זו הינה בעלת גוון מוסרי, ועניינה בהדרכות רוחניות,

הנגזרות מן המבט האמוני, ושופכות אור על דרכו הרוחנית של בן תורה בדרונו.

עריכה: חגי מיכליס | תמלול: יידידיה קיין וניב קוזניצקי | אינטרנט: יקר ליטמנוביץ, אריאל אילון ונוה רזי | צילום: דוד יוסוב ונתנאל הורוביץ | הפצה: דביר בן ישר

⁸ אורות הקודש ח"ג, דרך הקודש, סדר ראשון אות יט, עמ' רכא.

⁹ אילן גור זאב. ראו תומר פרסיקו, לולאת הא-ל, "למה היהדות חשובה לנו", https://tomerpersico.com/2011/07/27/importance_of_judaism/